

розвитку свідомості особистості. Розвиток усвідомлення цінності людини – її життя, здоров'я, потенціалу – має бути метою освітньої діяльності. Однак консервативність та інерційність призвели до того, що вже наприкінці ХХ століття ЮНЕСКО визнало стан світової системи освіти кризовим. У ХХІ столітті розрив між накопиченням знань, що складає основний зміст навчальної діяльності, та розвитком особистості дитини став ще більш очевидним. Подальша інтелектуалізація освіти не призводить до вирішення головних життєвих проблем, з якими доведеться зустрітися сучасним школярам.

Освіта, яка має підносити людину від недосконалості до опанування найвищих рівнів свідомості, перетворюється на прагматичний конвеєр, де з особистості учня поступово формують «набір компетентностей». Пострадянська система освіти залишила після себе невтішну спадщину – директивний підхід, за якого не освіта слугує людині, а людина підкоряється вимогам освіти, забуваючи про власні інтереси, бажання та здібності. Як і десятки років тому, метою освітньої діяльності декларується розвиток особистості учня і студента, але на практиці відбувається виховання споживача інформації, до того ж нерідко застарілої, яка ніколи не знадобиться в подальшому житті. Як наслідок, більше ніж 60 % учнів мають хронічні захворювання, у тому числі до 50% – проблеми з зором. Близько 10 % школярів вживають наркотичні речовини.

Завданням державної важливості є модернізація змісту та форм освітнього процесу, орієнтуючись не на мінливі політичні гасла, а у відповідності до потреб його учасників. Які ж це потреби? Передусім, батьки хочуть, щоб діти були щасливими, з радістю прямували до школи чи ВНЗ. Учні хочуть, щоб у школі їх зустрічали привітні та кваліфіковані вчителі, а студенти ВНЗ сподіваються оволодіти знаннями, які дійсно будуть потрібні у професійному та особистому житті. Вчителі та викладачі хочуть бачити допитливі очі молоді, працювати з радістю, натхненням. Чи може освіта із застарілим змістом здійснити ці сподівання?

Результати опитування, в якому брали участь дорослі – представники більше ніж 20 професій, засвідчило, що 95 % респондентам пере-

важна частина знань, понять, умінь і навичок, набутих у школі, не знадобилась в дорослому житті. Найбільш потрібними вони визначили знання, які отримали в початковій школі, – вміння читати, писати та основи математичних дій.

Разом із цим, респонденти зазначали значний дефіцит знань з психології самопізнання та самовдосконалення, вибору шлюбного партнера та успішної побудови сімейних стосунків, правильного виховання дітей, вибору професії та шляхів самореалізації в нашому динамічному світі.

Таким чином, потрібним є оновлення змісту навчальних програм, що дозволить знайти місце для тих предметів і тем, які життєво необхідні дітям і молоді. Тоді доросла людина в реальних життєвих випробуваннях не буде казати: «Нас цьому не вчили»...

Введення інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ» є необхідним доповненням до наявних шкільних програм, завдяки якому стає можливим реалізувати на практиці особистісно орієнтований підхід, спрямувавши зусилля психолого-педагогічних працівників на збереження здоров'я, емоційно-вольовий, інтелектуальний, творчий і духовний розвиток дитини.

Запропоновані методичні рекомендації розкривають перед педагогом мету інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ», знайомлять з його змістом і особливостями викладання. Оскільки виключну роль у педагогічному процесі відіграє особистість вчителя, у методичних рекомендаціях наводяться вимоги до його психологічного портрету та розкриваються підходи до реалізації ним основних принципів побудови курсу. Також наводяться приклади методичних засобів, які може використовувати вчитель у процесі організації навчальної діяльності (методики «Мое самопочуття», «Внутрішній світ», «Перетворення», проведення гри «Таємний друг», методика проведення «Свят творчості» тощо).

1. МЕТА І ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ «ЛЮДИНА. РОДИНА. СВІТ»

У початковій школі діти навчаються читанню, письму, мовам, математиці та природознавству. Ці предмети є необхідними для грамотності, але їхнє вивчення спрямоване, переважно, на розвиток інтелектуальної сфери та не забезпечує повною мірою потреби особистісного розвитку дитини. Необхідність введення інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ» зумовлена метою концепції нової української школи, зокрема, потребою формування в дітей таких компетентностей, як здатність до самопізнання та самовдосконалення; навчання упродовж життя; готовність до свідомого життєвого вибору та самореалізації в соціумі; цивілізована взаємодія з природою і здоровий спосіб життя.

Інтегрований курс «Людина. Родина. Світ» є необхідним доповненням до традиційних шкільних програм і спрямований на підготовку учнів до побудови міцної родини, вибору професії на основі власних здібностей і покликання, виявлених у дитинстві, успішної самореалізації в динамічному світі.

Його мета полягає у створенні психолого-педагогічного простору, сприятливого для задоволення потреб духовно-морального, творчого, інтелектуального та естетичного розвитку учнів початкових класів, активізації їхнього інтересу до процесів самовдосконалення, формування ціннісного ставлення до життя і здоров'я, громадянської активності, толерантного ставлення до відмінностей традицій і різних світоглядних позицій.

Впровадження курсу дозволяє створити безпосередньо на уроці психолого-педагогічні умови для розвитку не тільки інтелектуальних процесів, але й інших підструктур особистості дитини, зокрема, розвитку емоцій і почуттів, характеру, волі, ідеалів, цінностей і смислів, свідомості та самосвідомості. Таким чином, забезпечується реалізація на практиці задекларованого в концепції нової української школи особистісно-орієнтованого підходу.

Провідними теоретико-методологічними підходами, що покладені в основу розробки інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ», також стали духовно особистісний (М. О. Бердяєв, І. Д. Бех, Гегель, І. А. Зязюн, Патанджалі, Платон, Е. О. Помиткін, В. В. Рибалка, М. В. Савчин, Г. П. Шевченко), раціогуманістичний (Г. О. Балл, Г. С. Сковорода, Тейяр де Шарден), діалогічний (Г. О. Балл, Біблер), профорієнтаційний (Е. О. Клімов, Б. О. Федоришин), поведінковий (І. Д. Бех, В. А. Роменець) та діяльнісний підходи (Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, О. М. Леонтьєв, С. Л. Рубінштейн).

Врахування діяльнісного виміру структури особистості учня (Л. С. Виготський, І. Д. Бех, В. В. Рибалка та ін.) відбувається завдяки тому, що на кожному уроці актуалізуються потребово-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цілеутворювальний, результативний та емоційно-почуттєвий компоненти структури навчальної діяльності. Так, на початку уроку вчитель формує в учнів інтерес, бажання та прагнення вивчати тему; надалі відбувається ознайомлення з інформацією проблемного характеру; визначаються особистісно-значущі цілі учнів, які в результаті мають бути закріплені в елементах поведінки та діяльності особистості.

Інтегрований курс «Людина. Родина. Світ» містить три змістові лінії, які охоплюють основні життєві компетенції. **Змістова лінія «Людина»** знайомить учнів із знаннями про будову тіла, закономірності його розвитку, особливості дорослішання. Учні ознайомлюються з основами емоційного реагування людини, процесами уваги, сприйняття, мислення, запам'ятовування та уяви, набувають навичок ціннісно-сислової рефлексії та вольової саморегуляції. Вони залучаються до вивчення особливостей свого родоводу та спадкової інформації, яка впливає на стан здоров'я, набувають навичок його збереження та відновлення, привчаються до планування і практики здорового способу життя.

Змістова лінія «Родина» розроблена для ознайомлення учнів з фізіологічними та психологічними особливостями хлопчиків і дівчаток, чоловіків і жінок, сімейними традиціями різних народів, сімейними цінностями та умовами, необхідними для створення щасливої

сім'ї. Окрему увагу присвячено темам вибору подружжя та народження і виховання дітей. Побудова сімейних взаємин – клопітка і тривала праця, тому в програмі курсу важливе місце відводиться формуванню доброзичливості, поваги, розуміння, чесності, культури взаємин між чоловіком і дружиною як найважливішим сімейним цінностям.

Змістова лінія «Світ» допомагає учням розширити свої уявлення про оточуючу дійсність, починаючи з мікросвіту та власного подвір'я; дізнатися про творче вдосконалення світу, цінність знань, людської праці та природних ресурсів, особливості планет Сонячної системи і політ творчої думки людини в процесі перетворення навколишнього світу.

Важлива роль відводиться вивченню професій в напрямі Людина-Людина, Людина-Природа, Людина-Техніка, Людина-Художній образ і Людина-Знак, професійній орієнтації учнівської молоді на основі індивідуальних здібностей та інтересів. Вивчення матеріалу формує екологічне мислення учнів, активізує мрії, фантазію. Програма курсу враховує потреби молоді в науковому пізнанні світу, сприяє усвідомленню єдності Людини та Всесвіту.

У традиційній системі навчання учні змушені носити до школи важкі підручники, що впливає на поставу, малювати в окремих зошитах, а вчителі – складати конспекти до кожного уроку. Використання навчальних посібників «Людина. Родина. Світ» дозволяє уникнути цих недоліків. Діти можуть залишати посібник у класі, малювати та виконувати завдання на його сторінках, а тексти складені таким чином, що вчителю достатньо прочитати їх, готуючись до уроку.

Програма інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ» для 1 класу розрахована на 34 годин на рік (одна година на тиждень). Кількість годин на вивчення предмета може бути збільшена за рахунок варіативної частини навчального плану, що, своєю чергою, надає можливість більш активного використання методичних засобів, проведення екскурсій, книжкових ярмарків тощо. Популяризації впровадження курсу сприятиме інформаційно-просвітницька робота з батьками.

2. ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ І ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВЧИТЕЛЯ, ЯКИЙ ВИКЛАДАЄ ІНТЕГРОВАНІЙ КУРС «ЛЮДИНА. РОДИНА. СВІТ»

Специфіка викладання інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ» висуває відповідні вимоги до особистості та професійної підготовки вчителів. Успішність впровадження курсу значною мірою залежить від рівня професійної майстерності вчителя або психолога, а також від соціально-психологічних умов, які панують у навчальному закладі та в суспільстві загалом.

Професійну майстерність доцільно розглядати як результат поєднання розвинених достатньою мірою особистісних характеристик та сформованості системи професійно важливих знань, вмій і навичок фахівця.

На відміну від інших видів професійної діяльності, специфіка психолого-педагогічної майстерності полягає в тому, що особистісні якості вчителя мають першочергове значення щодо його обізнаності, професійної компетентності, які можливо сформувані лише на базі достатнього рівня розвиненості цих якостей. Вказану особливість легко спостерігати на прикладі, коли улюблений викладач учнів формує і відповідне позитивне ставлення до свого предмета. Ще більше ця тенденція спостерігається в умовах початкової школи, коли перший учитель стає для учнів «людиною на все життя», а від успішності взаємин з ним залежить успішність подальшого встановлення стосунків з дорослими взагалі.

Високий рівень психолого-педагогічної майстерності зумовлює успішність професійної діяльності, дозволяє вчителю реалізувати свій особистісний потенціал в умовах творчої праці та отримувати природне задоволення від спілкування з талановитими учнями. На протилежність цьому, монологічний стиль викладання матеріалу та ігнорування особистісно-орієнтованого підходу ускладнюють взаємодію.

Психолого-педагогічна майстерність формується на основі високого рівня емпатії, рефлексії, характеризується вмінням керувати голосом, поставою, здатністю утримувати увагу дитини, зацікавлювати її,

бути актором на сцені класної кімнати. Зважаючи на це, однією з умов досягнення психолого-педагогічної майстерності є виражена спрямованість особистості за напрямом Людина-Художній образ.

Вибір педагогічної професії та перші кроки в цьому напрямі є певними етапами самоідентифікації особистості з образом “ідеального Вчителя”, який в уяві кожної молодої людини є своїм. Наближення до цього образу потребує трансформації внутрішнього світу, результатом якої є зовнішні зміни в поведінці, спілкуванні, у появі спочатку розрізнених елементів, а потім і стійких ознак психолого-педагогічної майстерності. Таким чином, особистісне зростання фахівця позначається на успішності його професійної діяльності.

Виокремимо провідні складові, які детермінують розвиток психолого-педагогічної майстерності. Однією з найважливіших складових є **гуманістична спрямованість** вчителя, що відображає ставлення до дітей та людей взагалі. Гуманістична спрямованість становить основу духовного потенціалу особистості та є обов'язковою умовою психолого-педагогічної діяльності. На практиці гуманістична спрямованість знаходить свій вияв у доброзичливості педагога, уважному ставленні до учнів, батьків і колег. У кожній людині такий педагог вбачає, перш за все, унікальну особистість, гідну поваги.

У процесі постійної взаємодії учнів і вчителів важко уникнути психологічних труднощів, конфліктів. Гуманістична спрямованість сприяє дотриманню професійної етики, переважанню саногенного мислення, адже саме ідеали, смисли та цінності визначають спрямованість інтелекту особистості.

Також важливою складовою психолого-педагогічної майстерності є **висока культура і, зокрема, культура спілкування педагога**. Безумовно, основним засобом взаємодії учня та вчителя й нині виступає мова, живе слово. Кожне слово, сказане вчителем, набуває для учня особливої ваги. Високий рівень культури спілкування передбачає здатність до ведення діалогу, учасники якого можуть почути та зрозуміти один одного.

Наявність сприятливих умов для професійного спілкування позитивно впливає на розвиток мовлення педагога. Тому участь не тільки

в педагогічних нарадах, а й у наукових конференціях, семінарах, круглих столах є необхідною умовою зростання культури спілкування та, у кінцевому підсумку, психолого-педагогічної майстерності вчителя.

Важливою ознакою психолого-педагогічної майстерності є також **готовність вчителя до постійного особистісного самовдосконалення**. Саме такий педагог буде цікавим як особистість, саме в такого педагога учні захочуть навчатися, наслідувати, переймати. Здатність до постійного самовдосконалення являє собою природний амортизатор професійній деградації особистості. Відсутність цієї здатності призводить з часом до емоційного вигорання, посилення консерватизму, моралізаторства тощо. Учитель, який прагне до самовдосконалення, свідомо розвиває в собі такі позитивні якості, як доброзичливість, оптимізм, оригінальність, урівноваженість, дотепність та ін.

Істотною ознакою психолого-педагогічної майстерності є також **активна пізнавальна діяльність вчителя, володіння ним сучасними предметними знаннями та методиками**. Учитель початкової школи є спеціалістом у багатьох психолого-педагогічних галузях, однак інформація у світі оновлюється в геометричній прогресії. Зміст навчання, який вчора був життєво необхідним, може стати сьогодні застарілим і не актуальним. На жаль, у нашому суспільстві педагогічні працівники не встигають опрацьовувати відповідний матеріал з інтернету, світових літературних джерел. З роками прихильність до одних і тих самих методів діяльності нерідко перетворюється на певну консервативність і навіть агресивне ставлення до всього нового. Якщо ж педагог не вчиться сам – йому важко розуміти та відчувати навчальні труднощі вихованців, впроваджувати останні досягнення педагогіки та психології, зокрема, враховувати сучасні наукові погляди на темпераментальні розбіжності учнів, особливості емоційного реагування, закономірності розвитку інтелектуальної сфери (уваги, сприйняття, мислення, пам'яті, уваги), етапи й механізми розвитку свідомості особистості.

Особливого значення для сучасного вчителя набуває також **творче ставлення до професійної діяльності**. Розвиток творчого потенці-

алу важливий не тільки для професій психолого-педагогічного профілю, однак саме тут творчість дозволяє незалежно від віку залишатися на висоті професійної майстерності та реалізувати творчий потенціал через передачу цінного досвіду і знань молоді. Творчий потенціал дозволяє перетворити кожен ситуацію на виховну та розвиваючу, захопити учнів до нових відкриттів у предметній галузі. Як приклад, у школі В. Ф. Шаталова на стінах вивішувалися задачі, які ще не вирішені людством, і це сприяло розвитку творчого потенціалу школярів. Творче ставлення до професійної діяльності допомагає урізноманітненню уроків, внесення новизни в зміст і форми їхнього проведення.

Володіння основами психологічної діагностики. На сьогодні важко собі уявити справжнього вчителя, який не звертає уваги на самопочуття та настрої учня. Навіть зовнішність школяра є показником внутрішнього стану й підказкою вчителю для вибору стилю міжособистісної взаємодії.

Основи психологічної діагностики включають у себе візуальну проєктивну та тестову діагностику. Особистісне ставлення до учня – це не абстрактне поняття, а конкретна спрямованість уваги вчителя на основні показники життєдіяльності школяра. Користуючись діагностичними результатами, вчитель глибше розуміє потреби учня та ефективніше вибудовує навчально-виховний процес.

Емоційна стійкість вчителя. Педагогічна професія є однією з найбільш емоційно напружених, оскільки вчителю доводиться щоденно постійно спілкуватися із значною кількістю людей – учнів, колег, батьків. Він перебуває в центрі уваги, а, отже, не може достатньою мірою послабити самоконтроль, що забирає значну частину життєвої енергії. До того ж, під час освітнього процесу виникає чимало протиріч, які необхідно терміново розв'язувати. Також не всі учні і вчителі завжди є носіями позитивних емоційних станів. Нерідко, приходячи додому після виснажливого дня, учитель уже не може приділити достатньої уваги навіть власній сім'ї.

Зважаючи на це, особливої уваги потребує розвиток здатності до емоційної стійкості та самореабілітації. Теоретичні знання щодо при-

роди емоцій і перебігу емоційних станів ніяким чином не замінять практичних навичок, які педагог має набути в процесі спеціальної підготовки.

Звичайно, кожний навчальний заклад є складовою освітньої системи, й умови суспільного життя накладають відбиток на освітнє середовище. Для успішної реалізації психолого-педагогічної майстерності вчителя в державі мають бути забезпечені такі соціально-психологічні умови:

1. Обов'язковий психологічний відбір майбутніх вчителів для подальшої професійної підготовки. В ідеалі цей відбір має здійснюватися завчасно, оскільки вже з перших років ми бачимо суттєві відмінності між дітьми, які виховуються навіть в одній родині. Деяким дітям подобається індивідуальна праця, а іншим – колективна; одна дитина більше слухає, інша – розповідає. З дитинства можемо спостерігати наявність емпатії, інтересу до людей. Якщо ці якості не розвинені, будь-яка подальша професійна підготовка не досягне своєї мети. Залишиться недосяжною й психолого-педагогічна майстерність, що ґрунтується на людяності, гуманізмі. Вступ до ВНЗ, училищ має відбуватися не на основі короткочасних відповідей на окремі запитання ЗНО та під час екзамену, а на основі довготривалого вивчення професійної спрямованості особистості. Неврахування цієї умови призводить до втрачених грошей держави й громадян, змарнованого часу життя молодих фахівців, близько 85 % яких нині не працюють за профілем навчання.

2. Звільнення освітнього процесу від страху та буденності. На жаль, і нині мотивом навчання для багатьох дітей є страх. Цей страх має багато різновидів: страх перед поганою оцінкою, доганою батьків та вчителів, страх бути неуспішним, страх неприйняття в колективі тощо. Ще десятиліття тому діти йшли в перший клас, керовані інтересом до нового, незвичного, загадкового. Зараз, навіть не побувавши в школі, змучені “натаскуванням” дошкільної підготовки, діти сприймають майбутнє навчання як неминучу необхідність.

Буденність, схожість кожного дня на попередній, застарілість шкільних програм знищують пізнавальну мотивацію першокласників. На зміну їй педагоги та батьки активізують соціальні мотиви: “будеш

учитися добре – зарахують до інституту”, “вчись гарно – будеш мати гарну роботу”. Такі аргументи можуть бути вагомими в молодших і середніх класах, але не для старшокласників. Підлітки бачать, що вступ до ВНЗ далеко не завжди залежить від освіченості, а гарна робота ніяк не співвідноситься з успішним навчанням. Зазвичай, діти із задоволенням ідуть до школи, якщо їх чекає щось нове, коли вони мають можливість реалізувати свої таланти, коли треба виступати на сцені, брати участь у спортивних змаганнях, виставках творчості тощо. Тоді замість страху виникає інтерес, замість сліпої слухняності – відповідальність.

3. Забезпечення високого статусу педагога в суспільстві. Ця умова невід’ємно пов’язана як з формуванням суспільної думки щодо важливості педагогічної праці, так і з відповідним матеріальним забезпеченням. Сучасний вчитель має зосередитися на виконанні своїх професійних завдань, знаючи, що його власні діти в добробуті. До речі, у Південній Кореї майже всі випускники шкіл мріють стати вчителями, а заробітна платня вчителя є найвищою серед державних службовців. Щоб відповідні закони були прийняті в нашій державі, майбутніх політичних лідерів слід навчати поваги до вчителя ще з шкільної лави.

4. Моральне та матеріальне стимулювання розвитку професійної майстерності. Творчість, майстерність, самовдосконалення – це потреби вищої людської природи. Як відомо, вони актуалізуються при задоволенні потреб нижчого порядку (біологічних потреб життєзабезпечення). У світовому менеджменті налічується десятки шляхів і засобів стимулювання персоналу, серед яких винагорода вільним часом, службові підвищення, різноманітні відзнаки, нагороди тощо. Творчий учитель, який піклується про чужих дітей, є багатством держави – тому держава має піклуватися про нього та його родину.

5. Створення дієвої системи стимулювання, мотивації учнів. Якщо суспільство бажає процвітання – воно має здійснювати постійний відбір найкращих серед молоді й забезпечувати їхню адресацію на провідні державні посади. Доки ці посади розподіляються, виходячи з міркувань “наші-чужі”, найкращий духовний та інтелектуальний поте-

нціал держави буде реалізований за кордоном, а гроші, витрачені на навчання майбутніх емігрантів, так і не повернуться державі. Тому, підтримуючи талановиту молодь з високим рівнем свідомості, учитель виконує високу місію державотворення.

6. Наявність сприятливої психологічної атмосфери в закладі.

Дотримання цієї умови залежить, перш за все, від керівника закладу, від його спроможності об'єднувати колектив, сприяти покращенню міжособистісних стосунків. Рутинне відсиджування на педагогічних нарадах такий директор заміняє інтерактивним професійним спілкуванням на семінарах, конференціях із залученням науковців і практиків. Він також організовує виїзди колективу в споріднені заклади для обміну досвідом. Об'єднання колективу відбувається через усвідомлення спільної мети та аналіз результатів її досягнення. Згуртованості колективу сприяє залучення до спортивних змагань і творчих заходів не тільки самих співробітників, а й їхніх сімей.

Оскільки вчитель молодших класів є для багатьох учнів взірцем культури і поведінки, важливо, щоб його слова не розходилися з вчинками та способом життя. Тому вчитель, який викладає інтегрований курс «Людина. Родина. Світ», має бути взірцем здорового способу життя, щасливих сімейних стосунків, творчості, високого духовного потенціалу та розвиненої екологічної свідомості.

Звертаємо увагу керівників навчальних закладів на те, що викладання курсу також потребує від вчителя проходження відповідної підготовки та отримання документу про навчання.

3. РЕАЛІЗАЦІЯ ВЧИТЕЛЕМ ПРИНЦИПІВ ПОБУДОВИ ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ «ЛЮДИНА. РОДИНА. СВІТ»

В основу розробки курсу покладено наукові принципи, серед яких:

1. Принцип врахування вікових особливостей розвитку учнів.
2. Принцип збереження пізнавальної мотивації особистості.
3. Принципи неперервності та наступності уроків.
4. Принцип розвитку свідомості та ціннісних орієнтацій.
5. Принцип діалогічності.
6. Принцип спрямованості пізнавальної діяльності від мікро- до макросвіту.
7. Принцип професійної орієнтації на основі природних здібностей дітей.
8. Принцип аналогії через створення в уяві учнів асоціативного ряду.
9. Принцип моделювання емоційних переходів.
10. Принцип образності.

Розглянемо надалі як ці принципи реалізуються вчителем на практиці.

1. Реалізація принципу врахування вікових особливостей розвитку учнів є особливо актуальною в період глобалізації, інформатизації та комп'ютеризації світу. Сучасні діти з кожним поколінням все більше відрізняються від попередників. «Кліпове мислення», ігнорування друкованої продукції нерідко стає способом захиститися від надмірної інформації і встигнути охопити увагою головне. Щоб допомогти дитині зрозуміти власні потреби й досягнути явища світу, доцільно використовувати періодизацію життєвого шляху особистості (рис. 1).

Користуючись нею у процесі викладання інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ», учитель має враховувати сензитивні періоди, зокрема, зміни ідентифікації і провідної діяльності особистості для прогнозування та створення необхідних психолого-педагогічних умов, сприятливих для розвитку дитини.

Важливою також є обізнаність вчителя про те, як сформовані на попередніх етапах якості можуть впливати на майбутні періоди життя

Подальший розвиток свідомості людини сприяє розумінню того, що її особисте життя та життя сім'ї тісно пов'язані з життям суспільства, нації, народу. Людина "переходить" на третій рівень – до громадянської активності, державного патріотизму, національної свідомості. Вона не перестає задовольняти сімейні чи особисті потреби, однак у разі необхідності може відсунути їх на другий план, жертвуючи власним заради спільного.

Наступний, четвертий рівень – це рівень здатності цінувати особистість незалежно від її національних ознак чи віри. Прийняття кожної людини як індивідуальності, визнання права кожного на власні переконання, усвідомлення факту, що людство – єдиний взаємопов'язаний організм, в якому кожний виконує свою важливу роль, – характеризує рівень загальнолюдських цінностей.

П'ятий рівень свідомості людини характеризується розумінням, що Всесвіт – теж єдиний організм, а Земля з усіма істотами – його невід'ємна частина. З цього випливає і відповідне ставлення до буття, до всіх живих істот як до самого себе: людина отримує природну радість і задоволення від самовіддачі, від надання допомоги тим, хто її потребує.

Учитель має зважати на те, що розвиток свідомості відбувається почергово, рівень за рівнем, і не можна вимагати від учня, цінності якого відповідають першому рівню, усвідомлення цінностей і смислів 4–5-го рівнів. Кожний наступний рівень є зоною найближчого ціннісного розвитку для попередніх.

Розвитку свідомості учнів допомагає використання в програмі курсу прислів'їв і приказок, які залучають дітей до тисячолітньої мудрості різних народів. Звичайно, реалізація принципу розвитку свідомості та ціннісних орієнтацій учнів можлива лише за умов високого рівня свідомості самого вчителя.

5. Реалізація принципу діалогічності вимагає від вчителя активної взаємодії з учнями, залучення їх до вираження власних думок і переконань, обговорення проблемних питань. Нерідко ми можемо побачити, як на уроці діти поділяються на активних, які взаємодіють з вчителем, і тих, хто тримається пасивної позиції. Як правило, холерики та

сангвініки випереджають інших і видаються вчителю більш розумними та обдарованими. Варто пам'ятати, що учні, які мають темперамент меланхоліка та флегматика, потребують більше часу для висловлювання думки та формулювання відповіді. Так, Альберт Ейнштейн, маючи повільний темперамент, неодноразово стверджував, що робив свої геніальні відкриття там, де інші вже не занурювалися глибше і поспішали вперед.

Звичайно, можливість вчителя реалізувати діалогічний підхід значною мірою залежить від кількості дітей у класі. Так, за великої кількості учнів, які вступають до діалогу та обговорення, вчитель ризикує не досягти мети уроку та не виконати поставлених завдань. Однак, у будь-якому випадку, для продуктивної діяльності на уроці бажаним є прийняття учасниками взаємодії правил спілкування, серед яких:

- висловлюватися коротко та зрозуміло;
- дослуховувати, не перебиваючи;
- з повагою ставитися до думки іншого тощо.

6. Принцип спрямованості пізнавальної діяльності від мікро- до макросвіту зумовлює побудову навчального матеріалу інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ» таким чином, щоб учні могли осягнути безкінечність простору від найменших часток – до планет і зірок. Завдяки цьому в сприйнятті дітей формується велична картина єдиного світу. У цьому процесі вчитель має активізувати не тільки логічне мислення, але й уяву, фантазію школярів. Важливу роль також відіграє наочний матеріал – відео супровід, відвідування обсерваторій тощо.

7. Реалізація принципу професійної орієнтації на основі природних здібностей дітей передбачає діагностику спрямованості учнів та ознайомлення їх з різними видами професій у напрямках Людина–Людина, Людина–Природа, Людина–Техніка, Людина–Знак і Людина–Художній образ. Захоплення певною професією використовується як мотив здобуття учнями відповідних знань. Так, знайомлячись із винаходами людської цивілізації, починаючи від предметів, що нас оточу-

ють, учні пізнають будову речовин, з яких складаються предмети, знайомляться з технологіями їхнього виготовлення та професійними знаннями, вміннями та навичками, які для цього необхідні.

Виявлення професійних нахилів дітей має і виховну функцію, оскільки сприяє розвитку цілеспрямованості, допомагає уточненню напрямів самореалізації у світі.

8. Реалізація принципу аналогії втілюється вчителем через створення в уяві учнів асоціативного ряду на основі подібних явищ і процесів, що відбуваються в різних умовах, зокрема, у рослин, у тваринному світі та людській спільноті. Визначення аналогій у різних явищах і процесах розвиває уяву, мислення, полегшує сприйняття нової інформації, якої ще немає в досвіді дитини. Завдяки цьому учні вчать виокремлювати подібне і відмінне, краще розуміють порівняння.

У змістовій лінії «Людина» використовуються аналогії щодо клітинної будови всіх живих організмів, клітинної пам'яті, поділу на чоловічу та жіночу стать, ознак здоров'я тварин і людського організму, емоцій і почуттів, властивостей рослин, здатностей тварин і людських здібностей.

У змістовій лінії «Родина» використовуються аналогії щодо зародження та продовження життя в рослин, тварин і людей, щодо рівності чоловічої і жіночої статі, особливостей парної взаємодії тварин і сімейних стосунків людей.

У змістовій лінії «Світ» наведено, зокрема, аналогії між мікросвітом і макросвітом, між періодами дитинства і дорослості, навчанням у школі та професійною освітою, гравітаційними силами Сонця, Землі та інших планет.

9. Принцип моделювання емоційних переходів застосовується при викладанні інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ» як з метою діагностики афективних станів учнів, так і для подання емоційно насиченої інформації, яка краще запам'ятовується. Кожний урок починається і завершується визначенням емоційного стану дитини на основі восьмикольорового проективного тесту М. Люшера.

Перелік емоційно-почуттєвих станів особистості

1. Агресивність	61. Горе	121. Зухвалість	181. Очікування	241. Самовпевненість
2. Азарт	62. Грайливість	122. Інсайт	182. Ошелешеність	242. Самозакоханість
3. Активність	63. Гумор	123. Інтерес	183. Пасивність	243. Самозвеличення
4. Апатія	64. Депресія	124. Іронія	184. Патріотизм	244. Самотність
5. Апломб	65. Дисгармонія	125. Краса	185. Перевага	245. Сарказм
6. Афект	66. Дисконанс	126. Кураж	186. Передчуття	246. Свобода
7. Безлека	67. Доброзичливість	127. Лагідність	187. Переляк	247. Святковість
8. Безтурботність	68. Доброта	128. Лень	188. Печаль	248. Сердечність
9. Бадьорість	69. Довершеність	129. Лукавство	189. Пафос	249. Симпатія
10. Байдужість	70. Довіра	130. Любов	190. Піха	250. Скорбота
11. Безжалісність	71. Досада	131. Лють	191. Піднесення	251. Сконцентрованість
12. Беззахисність	72. Дружба	132. Меншовартість	192. Підозра	252. Слабкість
13. Безнадія	73. Ейфорія	133. Міра	193. Підтримка	253. Слава
14. Безпечність	74. Екзальтованість	134. Милування	194. Плаксивість	254. Смак
15. Безпомічність	75. Екстаз	135. Милосердя	195. Побожовання	255. Сміх
16. Безпорадність	76. Енергічність	136. Миролюбність	196. Повага	256. Смирненість
17. Безсилля	77. Ентузіазм	137. Надія	197. Повинність	257. Смуток
18. Безумство	78. Єдність	138. Напруження	198. Подив	258. Сором
19. Біль	79. Єхидство	139. Наполегливість	199. Покірність	259. Спонтанічність
20. Благоговіння	80. Жорстокість	140. Насолода	200. Поміркованість	260. Співчуття
21. Благодатність	81. Жага	141. Настороженість	201. Помста	261. Співзвучність
22. Благополуччя	82. Жалість	142. Натхнення	202. Потворність	262. Сподівання
23. Близькість	83. Жалоба	143. Небезпека	203. Похмурість	263. Спокій
24. Боязнь	84. Жаль	144. Невинність	204. Почесті	264. Спорідненість
25. Буденність	85. Жаж	145. Незворушність	205. Правота	265. Справедливість
26. Ваганія	86. Журба	146. Невдоволення	206. Презирство	266. Спрага
27. Вдячність	87. Завзятість	147. Невизначеність	207. Привілейованість	267. Сприйнятливість
28. Великодушність	88. Загроза	148. Невпевненість	208. Привітність	268. Спустошеність
29. Велич	89. Задоволеність	149. Недовіра	209. Прив'язаність	269. Сп'яніння
30. Веселощі	90. Задуманість	150. Незавершеність	210. Пригніченість	270. Стабільність
31. Відвага	91. Зайнятість	151. Незадоволеність	211. Приголомшеність	271. Стомленість
32. Відвертість	92. Задріг	152. Незручність	212. Прикристь	272. Страждання
33. Відданість	93. Закоханість	153. Ненависть	213. Приналежність	273. Страх
34. Відкритість	94. Занепокоєння	154. Необхідність	214. Приниження	274. Стурбованість
35. Відповідальність	95. Заціпеніння	155. Неповноцінність	215. Пристрасть	275. Суєта
36. Відраза	96. Залекність	156. Непотрібність	216. Приреченість	276. Сум
37. Відстороненість	97. Замішання	157. Непримиренність	217. Прихильність	277. Сумнів
38. Відчай	98. Замятість	158. Неприязнь	218. Причність	278. Сум'яття
39. Відчайдушність	99. Засмучення	159. Несамовитість	219. Приязнь	279. Суперництво
40. Відчуженість	100. Засудження	160. Несправедливість	220. Пробудження	280. Супротив
41. Віра	101. Захват	161. Нетерпіння	221. Провина	281. Схвильованість
42. Винятковість	102. Захищеність	162. Неспокій	222. Прозріння	282. Такт
43. Виснаженість	103. Захоплення	163. Неуважність	223. Просвітлення	283. Тепло
44. Влада	104. Заціпеніння	164. Нехтування	224. Прострація	284. Тривога
45. Вознесєність	105. Зацікавленість	165. Ніжність	225. Протиріччя	285. Туга
46. Ворожість	106. Зачарованість	166. Нірвана	226. Пустота	286. Турбота
47. Впевненість	107. Збентеження	167. Ніяковість	227. Радість	287. Умиротворення
48. Вразливість	108. Збудження	168. Низькість	228. Ревнощі	288. Унікальність
49. Врівноваженість	109. Зверхність	169. Ностальгія	229. Розбрат	289. Упередженість
50. Вітха	110. Зв'язка	170. Нудьга	230. Розубленість	290. Урочистість
51. Втрата	111. Здивування	171. Обережність	231. Роздратування	291. Хвилювання
52. Гармонія	112. Збірність	172. Обов'язок	232. Розкаяння	292. Холодність
53. Героїзм	113. Злагода	173. Обожнення	233. Розкутість	293. Царствєність
54. Гидливість	114. Злість	174. Образа	234. Розпач	294. Цікавість
55. Гідність	115. Зловітха	175. Обурення	235. Розрада	295. Цінність
56. Грота	116. Значущість	176. Опіда	236. Розчарування	296. Цинізм
57. Гнів	117. Зневага	177. Окрилення	237. Розчиненість	297. Честь
58. Голод	118. Зневіра	178. Опіка	238. Розчунення	298. Шаленість
59. Гонор	119. Зніяковілість	179. Острах	239. Самовідданість	299. Шок
60. Гордість	120. Зосередженість	180. Осяння	240. Самовдоволення	300. Щастя

Позначення учнями свого настрою через вибір певного кольору на початку та наприкінці заняття несе інформаційну функцію, передусім, для вчителя (шкільного психолога). Адже, нерідко, школяр може перебувати в такому емоційному стані, що потребує негайної психологічної допомоги, а не продовження участі в навчальній діяльності.

Оскільки при підготовці майбутніх педагогів значна увага приділяється дидактиці, побудові логічних зв'язків на уроці, а перебіг афективних станів учнів практично ігнорується, вчитель може користуватися переліком емоційно-почуттєвих станів особистості, що включає 300 найменувань (табл. 2). До переліку увійшли найбільш відомі назви характеристик, що описують афективну сферу особистості, до яких можна вживати слово «емоція», «почуття», «особистісний стан».

Користуючись переліком, вчителю слід взяти до уваги, що кожен учень має певний набір емоцій і почуттів, перебіг яких здійснюється за конкретною траєкторією. Так, для однієї особистості притаманні, переважно, стеничні емоції і почуття радості, піднесеності, оптимізму, тоді як для іншої домінантними є розгубленість, невпевненість, сумніви. Траєкторія емоційного реагування є індивідуальною: одна людина в складній ситуації впадає у розпач, інша – реагує агресивно або ж стримано. Тип реагування залежить не тільки від темпераменту, але й від рівня розвитку рефлексії, ступеня усвідомлення власних станів.

Для моделювання емоційних переходів учнів доцільно використовувати диференціальну шкалу емоційно-почуттєвих станів особистості (табл. 3). У таблиці наведені типові естетичні, морально-гуманістичні, інтелектуально-творчі та інтимно-особистісні стани, градація яких коливається в межах від 0 до +10 (або -10) балами.

Завдяки використанню шкали подання матеріалу уроку при викладанні курсу моделюється не тільки на основі логіки (активність лівої півкулі головного мозку), але й з урахуванням емоційно-почуттєвих станів особистості (активність правої півкулі головного мозку). Зок-

рема, при викладанні інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ» можуть використовуватися такі емоційні переходи: здивування-зацікавлення-інтерес-зосередженість-ентузіазм-впевненість-натхнення і т.п.

Таблиця 3

Диференціальна шкала емоційно-почуттєвих станів особистості

	Рі- вень	Естетичні	Морально- гуманістичні	Інтелектуально- творчі	Інтимно- особистісні
П	+10	Захоплення	Єдність	Натхнення	Любов
О	+9	Естетична насолода	Самовідданість	Впевненість	Ніжність
З	+8	Благоговіння	Великодушність	Осяяння	Відданість
И	+7	Гармонія	Співчуття	Передчуття	Прив'язаність
Т	+6	Співзвучність	Вдячність	Зосередженість	Закоханість
И	+5	Піднесення	Гідність	Ентузіазм	Дружба
В	+4	Краса	Відповідальність	Інтерес	Повага
Н	+3	Урочистість	Справедливість	Зацікавлення	Довіра
І	+2	Милування	Доброзичливість	Здивування	Симпатія
	+1	Задоволеність			
	0	Врівноваженість, спокій			
	-1	Невдоволення			
Н	-2	Упередженість	Неприязнь	Сумнів	Роздратування
Е	-3	Буденність	Провина	Байдужість	Обурення
Г	-4	Потворність	Сором	Нудьга	Засудження
А	-5	Низькість	Приниження	Смуток	Образа
Т	-6	Дисонанс	Нехтування	Розгубленість	Суперництво
И	-7	Дисгармонія	Зловтіха	Жаль	Ревнощі
В	-8	Цинізм	Заздрість	Апатія	Помста
Н	-9	Огида	Страх	Приреченість	Лють
І	-10	Відраза	Самотність	Відчай	Ненависть

Приклад відповідності впливу педагога і позитивних емоційно-почуттєвих станів учнів наведено в таблиці 4.

**Приклад активізації позитивних інтелектуально-творчих
емоційно-почуттєвих станів учнів**

Типові фрази вчителя	Типові емоційні стани учнів
Добрий день, діти.	Врівноваженість, спокій
Сьогоднішня тема є незвичайною.	Здивування
Можливо, ми разом зможемо віднайти ще не відкриті закономірності?	Зацікавлення
Чи замислювалися ви над тим...	Інтерес
Я вірю, що разом ми зможемо...	Ентузіазм
Спробуйте мислити глибше, відкиньте все звичне, подолайте стереотипи!	Зосередженість
Ми стоїмо на порозі відкриття! Кожна ваша відповідь наближає нас до істини!	Передчуття
Ось вона, потрібна нам думка (результат)! Це саме те, що ми шукали!	Осяяння, інсайт
Тепер ми це знаємо і можемо використувувати!	Впевненість
Які ви молодці! Ваш клас унікальний!	Натхнення

На жаль, трапляться випадки, коли вчитель чинить негативний емоційний вплив на учнів, знищуючи їхню мотивацію як вчитися, так і відвідувати школу взагалі (табл. 5).

Ознайомлення педагогів з впливом типових педагогічних фраз на емоційні стани учнів відкриває можливості психологічно грамотно будувати взаємодію з дітьми та завчасно передбачати її наслідки.

1. Принцип образності передбачає особливу увагу до використання у навчальному матеріалі прикладів, які активізують в уяві дітей образні асоціації. У початковій школі вічним джерелом народної мудрості та образних прикладів є казка. Завдяки використанню образів спеціально підібраних казок та народних прислів'їв, вчитель допомагає учням здійснити перехід від логічно-поняттєвого до абстрактного мислення.

**Приклад активізації негативних духовно-моральних
емоційно-почуттєвих станів учнів**

Типові фрази вчителя	Типові емоційні стани учнів
А, це знову ваш клас...	Неприязнь
Чому всі проблеми пов'язані з вашим класом?	Тривога
Можливо, ви не дуже стараетесь?	Провина
Ми вивчаємо дуже прості теми, які ви ніяк не можете зрозуміти...	Сором
Мені, звичайно, байдуже...	Нехтування
Чи це клас у вас такий... Не знаю...	Приниження
Хоч зі школи тікай...	Зловтіха
Дивіться, як я легко це роблю, а ви...	Заздрість
Але нічого, скоро іспити... Поклали зошити на край парти!	Страх
Сідай, два. Хочу завтра побачити твоїх батьків. Готуйся...	Самотність, відчай

У процесі викладання інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ» важлива роль відводиться навчальному посібнику. У ньому учні мають можливість відображати результати власної творчості. Зокрема, на його сторінках діти можуть малювати, робити записи, вирішувати задачі, поєднуючи гру з навчанням.

Ілюстративне оформлення посібника і допоміжних матеріалів створюється із врахуванням закономірностей впливу кольорів на психічний стан особистості (табл. 6).

Кожний урок завершується практичними завданнями та тематичними запитаннями. Практичні завдання спрямовані на відтворення засвоєного навчального матеріалу в мисленнєвій та наочно-практичній діяльності, в елементах поведінки й вчинках. Учні пропонуються творчі завдання, спрямовані на розвиток емоцій і почуттів, уваги, сприйняття, мислення, пам'яті, уяви, волі, ціннісне та професійне самовизначення.

Таблиця 6

Закономірності впливу кольорів на психічний стан учнів та рекомендації щодо їх можливого використання при викладанні інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ»

Колір	Психічний вплив на стан учнів	Використання
Червоний	Стимуляція фізіологічної активності	Для виведення з депресії, активізації уваги, сприйняття
на жовто-зеленому	Підвищення життєрадісності, бадьорості	
Помаранчевий	Активізація бажання спілкуватися	Для активного спілкування
на пурпуровому	Сприяє виникненню почуття урочистості	
Жовтий	Підвищення пізнавального інтересу, необумовленості спілкування	Для активної співпраці, взаємодії та здійснення поступового переходу до більш глибинних тем бесід
на помаранчевому	Покращення адаптації, відчуття теплоти	
Світло-зелений	Внутрішня гармонізація, зниження кров'яного тиску	У поєднанні з відповідною музикою допомагає зрівноваженості, зосередженості
Зелений	Сприяє виникненню відчуття природного спокою	
Синій	Активізує почуття піднесеності	Для високодуховних тем бесід
на зеленому	Відчуття прохолоди, нерухомості	
Фіолетовий	Відчуття звільнення від буденності, жорстких ментальних меж	Для розвитку свідомості, розуміння незвичних поглядів, активізації фантазії
Білий	Відчуття чистоти, багатомірності (містить увесь спектр кольорів)	Допомагає синтезу знань, досвіду. Символізує чистоту істини, любові, вгамовує апетит

Запитання до кожної теми побудовані, переважно, за принципом «від минулого – до майбутнього», тобто активізують пам'ять, мислення, а надалі – увагу та прогностичні вміння учня. Для розвитку уваги, пам'яті та образного мислення вчителем можуть використовуватися елементи аутогенного тренування, гармонійно поєднані з основними темами занять.

4. МЕТОДИЧНІ ЗАСОБИ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЄ ВЧИТЕЛЬ ПІД ЧАС ВИКЛАДАННЯ ІНТЕГРОВАНОГО КУРСУ «ЛЮДИНА. РОДИНА. СВІТ» У ПОЧАТКОВІЙ ШКОЛІ

4.1. Діагностика емоційних станів учнів до та після проведення уроків

З давніх часів лікарі і вчені констатували зв'язок між кольорами, які людині до вподоби, та її емоційним станом. Сучасні дослідники розглядають різні кольори як хвилі електромагнітної енергії, що після сприйняття оком і мозком людини перетворюються в її колірні відчуття. Колір впливає на нашу нервову систему, змушує частішати або сповільнюватися серцебиття, впливає на обмін речовин, а також на настрій, почуття та думки. На сьогодні віддання переваги тому чи іншому кольору вважається діагностичним параметром і використовується в професійній психологічній діагностиці.

Діти можуть обирати кольори, які їм подобаються, даючи емоційну оцінку, вже з трирічного віку. Складаючи аплікації, вони відображають радість, переважно, у світлих відтінках, а сум – у темних. У молодшому шкільному віці уподобання щодо кольорів стають набагато інформативніші.

Різні діагностичні методики мають деякі відмінності в трактуванні значень кольорів. Однак, загальноприйнятими вважаються такі інтерпретації: «страх» – чорний колір; «сум» – сірий, синій та чорний; «втома» – сірий, чорний і коричневий; «радість» – червоний і жовтий. У навчальному посібнику інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ» використано вісім типових кольорів, які наводяться в тесті Макса Люшера (4 основних і 4 додаткових).

Учитель має пояснити учням, що на початку та наприкінці уроку їм необхідно обрати з восьми кольорів той, який найбільше подобається. Колір слід обирати, не намагаючись співвіднести його з улюбленим кольором в одязі, кольором очей, автомобілів чи іграшок.

Звертаючи увагу на обраний дитиною колір, вчитель має використовувати таку усталену інтерпретацію:

Синій колір – емоційна врівноваженість і задоволеність, гармонія, намір діяти спокійно, без зайвої напруги, потреба у відпочинку. Цінування порядку і акуратності, вірної дружби.

Зелений – інтелектуальна та емоційна напруга, прагнення знайти відповіді, наполегливість, допитливість, завзятість у досягненні цілей, енергійний захист своїх позицій, самостійність.

Червоний – збудженість, активність, що може супроводжуватися агресивністю, прагнення до успіху через боротьбу, рухливість, потреба діяти й витратити сили, лідерство та ініціативність. Проблеми з акуратністю.

Жовтий – активність, прагнення до спілкування та сприйнятливості до всього нового, оптимізм, радість, розкутість, прагнення до розширення своїх можливостей, балакучість, відкритість, товарицькість. Потреба в допомозі дорослих, які мають навчити наполегливості.

Фіолетовий – вразливість, емоційна виразність, чутливість, інтуїтивне розуміння, мрійливість, захоплення і фантазії. Більше за інших мають потребу в підтримці, заохоченні. Мають схильність до мистецтва. Необхідно вчити дитину керувати емоціями, розвивати відкритість і товарицькість.

Коричневий – прагнення до затишку і спокою, поступливість, залежність, спокій. Часто вибирається дітьми, які перебувають у кризових ситуаціях (особистих або сімейних). Нерідко цей колір вибирається дітьми в ситуації розлучення батьків або навіть втрати когось із близьких. Колір втоми, що сигналізує про необхідність зняти стресовий стан.

Чорний – заперечення, неприйняття, протест проти чогось або когось, мовчазність і замкнутість, репресивність, іноді – упертість, егоїстичність, а, часом, ворожість.

Сірий – самотність, тривога і страх. Зовні діти виглядають як замкнуті. пасивні, неврівноважені та несамостійні. Потребують позитивних емоцій, активізації саногенного мислення.

Інтерпретуючи результати діагностики, учитель має звернути увагу на повторення одних і тих самих виборів дитини. Для більшої об'єктивності результати проєктивної діагностики слід доповнювати іншими методами.

4.2. Методика визначення рівня тривожності учнів «Мое самопочуття»

Емоційний стан дитини в початковій школі особливо впливає на її психічне і фізичне здоров'я, відбивається на успішності, мотивах навчальної діяльності. Підвищений рівень тривожності учня свідчить про серйозні психологічні проблеми особистості, що тільки формується, про можливу схильність до психосоматичних захворювань.

У колективі такі діти нерідко занурені в себе, у переживання своїх проблем, а, іноді, надмірно активні, вимагають постійної уваги від оточуючих. Кількість таких дітей позначається на загальній тривожності та конфліктності в класному колективі. Складність візуального визначення дітей з високим рівнем тривожності зумовлює необхідність використання більш надійних діагностичних методик. Нижче пропонується методика визначення рівня тривожності учнів «Мое самопочуття».

Інструкція для дитини. Твоїй увазі пропонується 12 запитань. Для відповідей на них скористайся шкалою від 0 до 5 балів відповідно:

0 – ніколи; 1 – дуже рідко; 2 – рідко, 3 – часто; 4 – дуже часто, 5 – завжди.

1. Чи трапляється, що після неприємної події або розмови ти довго переживаєш?
2. Чи часто ти відчуваєш себе самотньо?
3. Чи часто тобі важко самотійно заспокоїтися?
4. Чи буває в тебе відчуття, що батьки тобою незадоволені?
5. Чи часто тебе хвилює можливість отримати погані шкільні оцінки?
6. Чи часто дорогою додому ти боїшся розповісти батькам про отримані оцінки або події в школі?
7. Чи доводиться тобі турбуватися, що ти не виконуєш доручену вчителем справу?
8. Чи часто тобі доводиться дуже переживати за героїв фільму або книги?
9. Чи буває таке, що переглянутий фільм справляє на тебе важке враження, яке ти довго не можеш забути?
10. Чи часто твої друзі, знайомі або батьки ставляться до тебе несправедливо?

11. Чи буває тобі важко виконувати свою роботу, коли за тобою спостерігають інші?
12. Тебе турбує те, що може трапитися в майбутньому?

Обробка результатів.

Перш ніж виявляти рівень тривожності, перевірте об'єктивність відповідей дитини. Відповіді на контрольні питання №1 і №9 не повинні бути суперечливі. Значна розбіжність (наприклад, 0 і 5 балів) свідчить про недостатній ступінь об'єктивності відповідей дитини.

Для виявлення рівня тривожності складіть отримані бали та порівняйте їх з шкалою:

від 0 до 17 балів – слабкий рівень тривожності;

від 18 до 34 – середній;

від 35 до 50 – високий рівень.

Виявивши високий рівень тривожності, з'ясовують характер чинників (зовнішні чи внутрішні), які обумовлюють цей показник. Серед зовнішніх чинників за допомогою анкети і співбесіди з учнем та батьками визначають проблемну сферу, яка має домінуючий вплив на стан дитини. Чинники, які обумовлюють високий рівень тривожності, можуть мати стосунок до сім'ї, школи, кола друзів тощо.

До внутрішніх чинників належать, зокрема, спадкова тривожність, психологічні установки, засвоєні в сім'ї, особливості світогляду дитини.

4.3. Діагностична методика «Внутрішній світ»

Уже з перших років життя дитини зовнішні фактори впливають на її ціннісну орієнтацію, спрямованість дитячих думок, мрій, бажань. Усе, що відбувається з дитиною в колі сім'ї, у навчальному закладі та найближчому оточенні, формує її як майбутню особистість. Методика «Внутрішній світ» забезпечує виявлення домінуючих факторів соціально-психологічного впливу на дитину, допомагає визначити ціннісний зміст та значущість кожного фактора, а надалі – замінити негативний зміст домінуючих факторів на позитивний.

Серед провідних факторів, що досліджуються в методиці, – сімейна єдність, духовна близькість з батьками; вплив на внутрішній світ дитини улюблених книжок, журналів, творів мистецтва. Також визначається спрямованість відеопродукції, улюблених фільмів, мультфільмів, відеоігор. Важливе місце у формуванні духовності дитини посідає її спілкування з природою. Саме в природи дитина бере перші уроки краси, гармонії та досконалості. З кожним роком посилюється вплив друзів, однолітків, а надалі – молодіжних лідерів. У методиці визначається також вплив мистецтва – театрів, концертів, музеїв, виставок, вплив релігійного виховання (якщо таке є) – відвідання храмів, церков, релігійних громад.

Інструкція для учасників

Першу частину анкети, що складається з 11 запитань, пропонується заповнити дитині. Другу частину анкети мають заповнити батьки.

Результати анкетування порівнюються та інтегруються. У процесі порівняння за кількістю збігів відповідей виявляють, наскільки добре батьки знають власну дитину, наскільки їхні стосунки є довірливими.

Надалі, користуючись відповідями на запитання анкети та наведеною нижче схемою, проставляється “+” біля тих факторів, які позитивно впливають на формування особистості дитини.

Поряд із цим виявляють так звані “порожні місця” у внутрішньому світі учня. Складається програма подальшого заповнення цих “порожніх місць” вищими смислами, цінностями та ідеалами людства.

Конкретизація спільної мети сприяє зростанню ефективності сімейного виховання, координованості дій вчителя і батьків. Такий підхід на практиці дозволяє здійснювати формування особистості дитини опосередковано, не втручаючись безпосередньо в її ціннісно-смыслову сферу, через моделювання зовнішніх умов, сприятливих для її розвитку.

I. Запропонуйте дитині дати відповіді на першу частину анкети. Другу частину заповніть самі.

Анкета для дитини

1. Чи багато в тебе таємниць, про які ти не розповідаєш нікому?
2. Твої батьки ставляться до тебе як до друга, чи як до власності?
3. Назви, будь ласка, свої улюблені книжки, журнали.
4. Яка музика, пісні подобаються тобі найбільше?
5. Назви, будь ласка, свої улюблені фільми, мультфільми.
6. Як часто ви разом з батьками буваєте на природі?
7. Назви своїх найкращих друзів.
8. Як часто ви з батьками відвідуєте разом:
а) театри, концерти б) музеї, виставки в) храми, церкви
9. На кого ти хочеш бути схожим (схожою)?
10. Твої улюблені комп'ютерні ігри.
11. Що тобі необхідно для щастя?

Анкета для батьків

1. Чи є у Вашого сина (доньки) таємниці від Вас?
2. Ви ставитеся до своєї дитини як до друга чи як до власності?
3. Назвіть, будь ласка, улюблену книгу, журнал Вашого сина (доньки)?
4. Яка музика, пісні подобаються дитині найбільше?
5. Назвіть, будь ласка, улюблені фільми та мультфільми Вашого сина (доньки).
6. Як часто ви разом буваєте на природі?
7. Назвіть найкращих друзів дитини.
8. Як часто Ви відвідуєте разом: а) театри, концерти б) музеї, виставки в) храми, церкви
9. На кого хоче бути схожим Ваш син (донька)?
10. Назвіть улюблені комп'ютерні ігри своєї дитини.
11. Що, на Ваш погляд, необхідно Вашій дитині для щастя?

II. Користуючись відповідями на анкети та наведеною нижче схемою (рис. 3), проставте “+” біля тих факторів, які впливають на особистість дитини. У подальшому заповнюйте позитивним змістом “порожні місця” у внутрішньому світі дитини.

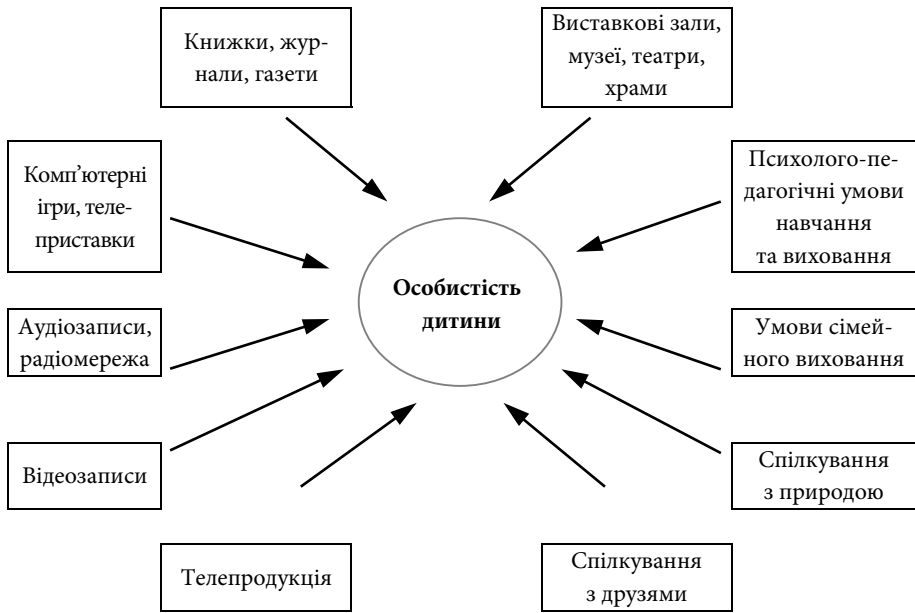

Рис. 3. Основні соціально-психологічні умови та фактори, що впливають на внутрішній світ дитини.

Використання методики в діяльності психологічної служби дошкільного закладу або школи дозволяє здійснювати не тільки початкову діагностику, але й вплив на формування духовності дитини. Користуючись даною схемою, психолог створює карту ціннісного впливу на особистість школяра. Для цього на основі матеріалу співбесід з учнем, його батьками, вчителями та однокласниками психолог визначає вагомість кожного з факторів та їхній ціннісний вплив на особистість учня. Додавши до отриманої інформації суб'єктивні ціннісні орієнтири учня, психолог має можливість встановити певні причини його поведінки та створювати окремі прогнози подальшого духовного розвитку.

Для прикладу розглянемо фактори, які мають вплив на ціннісну орієнтацію учня 5-го класу Н. С. У співбесідах та в результаті проведення анкетування психолог з'ясував, що на спрямованість особистості

Н. С. у даний момент мають найбільший вплив такі умови та фактори, як відеозаписи, сімейне виховання та телепродукція.

Виходячи з цього і реалізуючи на практиці опосередкований підхід до формування духовних цінностей, психолог може:

- 1) запропонувати учню переглянути відеофільми духовної спрямованості (чи створити ситуацію, яка б сприяла перегляду подібних відеофільмів);
- 2) провести консультацію з батьками учня чи запросити їх до тренінгової групи з метою корекції сімейного виховання;
- 3) сприяти зменшенню часу перебування Н. С. біля телевізійного екрана через залучення учня до спортивних секцій, гуртків тощо.

Таким чином, оперуючи умовами та факторами, які несли негативний вплив на особистість учня, психолог наповнює ці ж самі фактори новим позитивним ціннісним змістом.

Доповнення досить обмеженого підходу, коли виховний вплив здійснювався тільки шляхом повчальних співбесід з учнем, батьками та вчителями, більш опосередкованим підходом, дає змогу врахувати індивідуальні риси та потреби учнів. Даний підхід не припускає безпосереднього втручання у ціннісно-смыслову сферу школярів (наприклад, через жорсткий вербальний вплив, сугестію тощо), а зберігає за особистістю свободу ціннісного вибору.

4.4. Методика проведення гри «Таємний друг»

Вчителі і батьки нерідко зустрічаються з ситуаціями, коли поведінка та вчинки дитини суперечать її знанням і навіть переконанням. Наприклад, замість щедрості дитина проявляє жадібність, замість чемності – грубість тощо. Чому так стається? Нерідко причина полягає у відсутності досвіду прояву найкращих людських якостей. Досвід набувається завдяки формуванню навичок. Отже, завдання вчителя – створити такі психолого-педагогічні умови, за яких учні початкової школи змогли б набути навичок прояву своїх найкращих якостей.

У процесі викладання інтегрованого курсу «Людина. Родина. Світ» для цього доцільно використовувати гру «Таємний друг».

Інструкція.

1. Проведіть з учнями бесіду про те, як слова і дії інших можуть вплинути на наш настрій. Використовуйте опорні запитання:

- Які слова та дії інших допомагають комусь почуватися краще?
- Які слова можна використовувати, щоб підбадьорити когось?
- Якими словами можна дати комусь зрозуміти, що ти піклуєшся про нього (про неї)?
- Якими словами можна дати людині зрозуміти, що ти хочеш стати її другом?

2. Напишіть на окремих листочках імена і прізвища всіх дітей у класі. Згорніть їх так, щоб написане не можна було прочитати. Складіть згорнуті листочки в коробку і попросіть кожну дитину витягнути один з них. При цьому діти не повинні розповідати, чиє ім'я вони отримали на листочку. Якщо хтось витягнув своє ім'я, він має витягувати інший листочок.

Поясніть дітям, що учень, чиє ім'я вони витягли, відтепер стає їхнім «таємним другом», і протягом наступних трьох днів вони повинні таємно проявляти до нього якомога більше уваги. Ця увага може проявлятися через дарування маленьких сувенірів, написання листів з гарними побажаннями, записок із словами підтримки тощо. Головне, зробити так, щоб однокласник відчув увагу і турботу.

Через кілька днів (тижнів) попросіть дітей відгадати, хто був їхнім «таємним другом» і проведіть наступний раунд гри аналогічно.

Результатом проведення гри є не тільки набуття навичок зважати на потреби та інтереси інших, але й суттєве покращення психологічної атмосфери в колективі класу.

4.5. Діагностично-розвивальна методика «Перетворення»

Методика призначена для визначення і закріплення в способах поведінки молоді особистісно-цінних якостей та цілеспрямованого розвитку якостей, необхідних для успішного самовдосконалення і професійної самореалізації.

У ході здійснення методики між учасниками групи (7–12 осіб) створюється психологічна атмосфера взаємовизнання: учасники знаходять у кожному з присутніх його найцінніші якості, опосередковано підкреслюють позитивний потенціал особистості, що сприяє його зміцненню. Надалі визначаються ті риси і якості, які зробили б кожного ще більш досконалим, тобто відбувається конкретизація напрямів самовдосконалення кожного з учасників, що допомагає йому у формуванні спрямованості, характеру, накресленні життєвих цілей. Цінні й необхідні особистісні якості, виявлені за допомогою спеціальної діагностичної анкети, складають змістовну основу подальших тренінгових занять.

Методика "Перетворення"

Пояснювальна записка

Методика "Перетворення" спрямовує учнів на процес позитивного самоперетворення та допомоги іншим у конкретизації напрямів самовдосконалення. До складу методики входить шість послідовних етапів.

Призначення елементів методики

Мотиваційна частина – призначається для активізації бажання учнів змінюватися на краще, сприяє усвідомленню масштабності та важливості процесу самовдосконалення.

1-й етап – розминка – використовується як психологічний настрій на подальшу діяльність, допомагає врівноваженню "ціннісної шкали" між позитивними та негативними особистісними якостями.

2-й етап – визначення цінних особистісних якостей – сприяє баченню позитивного в кожній людині та вмінню сформулювати це позитивне. Визначення необхідних якостей конкретизує напрями розвитку особистості, певною мірою знешкоджує внутрішні, не виказані, протиріччя у взаєминах.

3-й етап – погодження результатів та їхня фіксація в підсумковій анкеті – дає можливість досягти згоди між учасниками щодо визначених якостей.

4-й етап – моделювання ситуацій прояву необхідної якості – сприяє рефлексії необхідної якості та способів її прояву в поведінці.

підсумкової анкети (такого самого зразка) навпроти прізвища даного учасника. Так, окремі суб'єктивні оцінки школярів у своїй сумі складають досить об'єктивну думку колективу в цілому. Далі радник називає прізвища інших учасників та визначає разом з усіма притаманну для кожного з них цінну якість.

Аналогічно радник визначає та фіксує якість, необхідну кожному з учасників. У разі незгоди учнів радник повинен розглянути апеляцію. Після заповнення підсумкової анкети учасники можуть по черзі подякувати присутнім за відвертість.

Таблиця 7

Анкета для визначення особистісних якостей

№	Прізвище, ім'я	Цінна особистісна якість	Необхідна особистісна якість	Рівень досягнення			
				А	Б	В	Г
1							
2							
3							

- А. Необхідна особистісна якість розвинена у достатньою мірою.
- Б. Необхідна якість розвинена частково.
- В. Спроби розвитку необхідної якості не призводять до успіху.
- Г. Необхідна особистісна якість нерозвинена, прагнення до її розвитку відсутнє.

Психолог чи вчитель оголошує учням правила самовдосконалення:

Дізнавшись про свою цінну якість, ставтеся до неї як до власного надбання.

Щоб набути необхідної Вам якості, концентруйтеся на тому, що з кожним днем вона стає дедалі більш властивою для Вас.

Приклади змісту записок, адресованих старшокласникам і вчителям.

1. Необхідна особистісна якість – *почуття гумору*. Ситуація:
Анжело, уяви собі, що до тебе у вікно постукали інопланетяни і запросили тебе здійснити екскурсію на свою планету. Твої дії...

2. Необхідна особистісна якість – *терплячість*. Ситуація:
Сашко, ти прийшов ловити рибу на ставок. Біля тебе галасують діти, риба не ловиться, але ти не відводиш погляду від поплавка.

3. Необхідна особистісна якість – *турбота про людей*. Ситуація:
Андрію, усі учні класу завітали до тебе в гості без попередження. Прояви турботу про інших.

4. Необхідна особистісна якість – *уміння переконувати*. Ситуація:
Сергію, твій маленький братик пропонує тобі розібрати телевізор. Переконай його, що цього робити не слід.

5-й етап. Оцінювання досягнень. Підсумкова анкета зберігається протягом півріччя (року). Надалі для відстеження динаміки особистісного розвитку учнів та визначення нових напрямів самовдосконалення можна провести наступне анкетування. З цією метою кожному з учасників роздають копію підсумкової анкети. Увага учнів звертається на значення чотирилітерного коду навпроти кожного прізвища (див. табл. 7).

Щоб визначити рівень досягнення (розвитку) необхідної якості, учасники окреслюють одну з чотирьох літер навпроти кожного прізвища. Так, якщо особистісна якість розвинена достатньою мірою, необхідно позначити літеру А.

Під час обробки заповнених учнями анкет використовується кваліметричний спосіб оцінювання результатів. Застосування кваліметричного підходу дає можливість розглядати якісні показники в кількісному, цифровому виразі. У даному разі найвища оцінка призначається учню іншими учасниками (і ним самим) у випадку, якщо необхідна особистісна якість розвинена достатньою мірою (див. анкету). Кожній з літер на анкеті надається відповідне числове значення (кількість балів): А – 12 балів; Б – 9; В – 6 і Г – 3 бали.

Для підрахунку рівня досягнення необхідної якості слід скласти бали, отримані певним учасником (сумарний бал усіх анкет), та розподілити отриману суму на кількість анкет, тобто, знайти середнє арифметичне. Отримані результати можуть бути занесені психологом у картку розвитку особистості та повідомлені кожному учасникові окремо чи колективу загалом, залежно від побажання учасників. Надалі отримані дані використовуються психологом у процесі консультаційної роботи з учнями, батьками. Якщо в класі панує сприятливий психологічний мікроклімат, отримані дані можуть складати рейтингову таблицю, що регулярно оновлюватиметься.

Після підбиття підсумків, відразу або через певний час, можна повернутися до першого (чи другого) етапів методики, що забезпечить учасникам безперервність взаємодопомоги в процесі свідомого самовдосконалення.

Впровадження методики показує цікаві закономірності: школярів набагато легше знаходити як у собі, так і в інших негативні якості, ніж позитивні. Очевидно, це явище пов'язане з тим, що в дитинстві більшість чує від батьків зауваження негативного характеру (“який ти в мене неслухняний, неухайний, неохайний” і т. п.). Як наслідок, у школярів нерідко спостерігається занижена самооцінка, негативний “я”-образ, вони звикають бачити, перш за все, негативне в собі та інших. Методика “Перетворення” значною мірою допомагає учням помічати й висловлювати позитивне.

Застосування методики активізує консультаційну роботу шкільного психолога, оскільки в багатьох учнів виникає бажання дізнатися про шляхи досягнення необхідної їм позитивної якості. Разом із цим, повторне анкетування (через півріччя) засвідчує, що навіть ті учні, які не відвідували психолога, певною мірою оволоділи необхідними їм якостями. Таку тенденцію можна пояснити зміною спрямованості мислення школярів, зосередженістю на необхідній позитивній якості. Співбесіди з учнями підтверджують, що протягом півріччя вони не забували про необхідну їм якість, згадували про ситуації її прояву. Таким чином, мето-

дика сприяє активізації процесу самопізнання та самовдосконалення учнів, що є невід'ємною частиною їхнього духовного зростання.

За своєю будовою запропонована методика є досить відкритою і гнучкою. Вона може використовуватися як у загальному складі, так і частинами, поелементно. Максимальна ефективність від проведення методики досягається в умовах панування в колективі класу атмосфери доброзичливості та взаємопідтримки.

4.6. Методика проведення "Свят творчості".

Потреба у творчій самореалізації учнів під час вивчення інтегрованого курсу враховується завдяки проведенню "Свят творчості", під час яких кожен учень презентує загалу свої винаходи і творчі доробки. Саме творчість допомагає молоді прокласти шлях у внутрішньому світі від інтроспекції до пошуку і реалізації корисних для всього людства ідей, задумів, проектів.

Разом з цим, багато дослідників відмічають зниження творчої активності молоді у соціально корисній діяльності, прагнення до самоствердження через негативні вчинки та асоціальну поведінку. Очевидно, що це соціальне явище певним чином пов'язане з особливостями формування творчої активності ще у шкільному житті, адже більшість учнів не має можливості проявити свій творчий потенціал на традиційних уроках, які достатньою мірою не сприяють розвитку особистісних характеристик дітей.

При підготовці шкільних концертів, спектаклів чи вечорів вчитель часто сам розподіляє "творчі" завдання між учнями. При цьому глибинні потреби дітей у самопрояві лишаються невиявленими, а учень, отримавши творче завдання, з яким він природно не може справитися, вважає себе позбавленим хисту, бездарним.

Крім того, у кожному класі є більш активні діти, які охоче беруть участь у самодіяльності, та є інші, більш інтровертовані, які тримаються осторонь. Звичайно, до подібних заходів вчитель залучає активних учнів, вважаючи інших пасивними, а це лише загострює проблему їхньої

прихованої творчої спрямованості, ускладнює подальше професійне самовизначення.

Методика проведення "Свят творчості" дозволяє створити в навчальному закладі сприятливі умови для виявлення та стимулювання творчих здібностей кожного з учнів. Проведення "Свята творчості" включає в себе такі етапи:

I етап – призначення дати проведення "Свята творчості" та обговорення його особливостей з учнями класу;

II етап – письмове опитування учнів з метою виявлення їхньої творчої спрямованості;

III етап – безпосереднє проведення "Свята творчості".

На першому етапі вчитель (класний керівник, куратор чи психолог) повідомляє учнів про дату проведення свята. Повідомлення доцільно робити не більше як за місяць до призначеної дати для того, щоб творче піднесення, яке природно з'являється у дітей, не встигло згаснути. Водночас вчитель пропонує з'ясувати за кілька днів, що саме кожний учень бажає представити до уваги глядачів.

Передбачається, що з цього моменту у дітей починає діяти механізм активного самопізнання і виявлення індивідуальних творчих здібностей, тому важливо уникати зовнішніх настанов, які могли б стати на шляху дитячої фантазії. Зрозуміло, що варіанти своєї участі у святі діти обговорюватимуть з батьками, однолітками протягом кількох днів, що допоможе більш об'єктивно поглянути на себе і свої, приховані до того, можливості, та, врешті-решт, скоригувати самооцінку.

Другий етап включає індивідуальне письмове опитування, завдяки якому вчитель отримує від учнів їхні власні пропозиції. Що саме буде запропоновано – вірш, пісня, саморобка чи розповідь про гумористичний випадок – не має особливого значення. Важливим є те, з яким натхненням, на якому рівні артистичності дитина представить глядачам результат своєї творчості. У випадку, коли учень не зможе самостійно визначити тему виступу, вчителю бажано поговорити з ним наодинці, пояснивши, що неталановитих дітей не існує, і разом визначити природну творчу спрямованість учня.

Третій етап – етап безпосереднього проведення свята – має свої специфічні особливості. Проведення Свята в шкільному актовому залі з використанням звукопідсилювальної апаратури допоможе у створенні атмосфери загального творчого піднесення. Для деяких дітей виступ на сцені стане першою можливістю розкрити індивідуальні риси, реалізувати свої потаємні мрії. У цей час важливо не поранити дитячу душу сарказмом, насмішкою, і, зважаючи на це, серед глядачів не повинно бути людей байдужих чи випадкових. Бажано, щоб серед присутніх були тільки батьки та безпосередні вчителі певного класу. Така аудиторія глядачів, з одного боку, допоможе учням атмосферою підтримки, а з іншого – сприятиме загальній дисциплінованості.

Порівнюючи свої минулі творчі здобутки з останніми досягненнями, діти зможуть помітити зміну власного творчого потенціалу, а регулярне проведення "Свят творчості" дозволить кожному знайти себе не у дворі чи на вулиці, а в межах школи, що принесе закономірне почуття радості та задоволення, які й братимуть на себе функцію стимулюючих факторів. Різноманітні зовнішні заохочення (призи, подарунки), якими так часто, на жаль, підміняється природна радість самореалізації, можуть значно зашкодити справі.

Значний вплив на ефективність "Свят творчості" має їхня періодичність. Великі інтервали у проведенні свят перешкоджають цілісності процесу творчого розвитку, а часте проведення може знизити рівень їхньої урочистості та важливості для дітей. Оптимальний інтервал між святами залежить від рівня творчого потенціалу учнів і становить у середньому 1–2 місяці.

4.7. Методика комплексної оцінки гармонійного розвитку школярів «Колос»

Потреба у використанні діагностичного інструментарію, додатного для виявлення характеристик особистісного зростання учнів, є однією з найбільш актуальних. Запропонована методика комплексної оцінки гармонійного розвитку особистості ґрунтується на методі експертних оцінок поведінки учнів у колективі та сім'ї.

Застосування комплексу експертних оцінок для дослідження поведінки дитини в групі відкриває можливість розробки діагностичного інструментарію, який може використовуватися в усіх ланках освіти (від дошкільної до ВНЗ), що значною мірою розв'язує проблему наступності процесу психодіагностики. При цьому гармонійний розвиток дитини розглядається спрощено як збалансований розвиток 4-х особистісних сфер: фізичної, емоційно-вольової, інтелектуальної та духовної (рис. 4). За відповідні показники розвитку учнів прийнято такі: фізична культура, культура спілкування, успішність, творчий і духовний розвиток особистості.

Фізична культура характеризується, зокрема, такими складовими як фізична активність людини, дотримання здорового способу життя, незалежність від шкідливих звичок.

Культура спілкування знаходить прояв у ввічливості, тактовності, вмінні знаходити спільну мову з іншими, керувати власними емоційними станами.

Творчий розвиток передбачає винахідливість, нестандартність мислення, оригінальність у розв'язанні завдань.

Найбільш важливими показниками духовного розвитку обрано спрямованість на допомогу іншим, здатність піклуватися про людей і природу, що свідчить про подолання проявів егоцентризму в поведінці особистості.

Конкретизація цих показників дозволяє порівнювати між собою минулі та сьогоденні показники зростання школярів, підпорядковувати навчально-виховний процес його дійсній меті – розвитку особистості в учнівському колективі.

Недостатнє задоволення потреб розвитку школярів у фізичній сфері призводить до ослаблення їхнього здоров'я. Недостатній розвиток емоційно-вольової сфери позначається на невмінні молоді керувати власними емоційними станами, низькому рівні культури спілкування. Гіпертрофічний розвиток інтелектуальної сфери відбувається, як правило, за рахунок перевантаження пам'яті учнів. Нарешті, недостатній розвиток духовної сфери характеризується відсутністю вищих прагнень, ідеалів, цінностей, зведенню життєвої мети до біологічних потреб.

Показники, що оцінюються:

1. Фізична культура
2. Культура спілкування
3. Успішність
4. Творчий розвиток
5. Духовний розвиток

Рис. 4. *Визначення психолого-педагогічних критеріїв гармонійного розвитку особистості.*

Звичайно, учні не зобов'язані досягати вершин особистісного і, зокрема, духовного розвитку, як не зобов'язані вчитися на відмінно, однак, призначення системи освіти полягає в забезпеченні психолого-педагогічних умов, сприятливих для особистісного, і, зокрема, духовного зростання молоді.

Методика «Колос» не є традиційним тестуванням. Практика доводить, що використання тестів як основного діагностичного інструментарію не дозволяє забезпечити систематичне відстеження одних і тих самих показників розвитку школярів протягом усього періоду їхнього навчання. У цьому випадку потрібно було б щороку застосовувати нові, незнайомі учням тести, між результатами яких важко встановити абсолютну залежність. До того ж, об'єктивність результатів тестування не може бути абсолютною, адже психологічні тести за своєю сутністю являють засіб самооцінки на основі стандартизованих запитань. На відміну цього, розроблена методика спрямована, перш за все, на дослідження поведінки особистості, а не тільки її уявлень про себе.

Підвищенню об'єктивності результатів психодіагностики та систематизації роботи сприяє застосування соціометричного підходу із залученням однокласників, класних керівників і батьків щодо оцінювання поданих їм параметрів особистісного розвитку учня. Репрезентація отриманих даних у кількісному виразі дає змогу об'єктивно порівнювати минулі та сьогоденні показники розвитку учнів.

У процесі проведення методики «Колос» враховуються також вікові особливості дітей. Так, у дошкільному віці та початкових класах рівень об'єктивності самооцінки дітей досить низький, тому більш ефективним є оцінювання розвитку учня з боку його батьків, вихователя або класного керівника (рис. 5 а). У середніх та старших класах рівень об'єктивності самооцінки зростає (рис. 5 б), тому в оцінюванні бере участь і сам учень.

Враховання вищезазначених вимог знайшло відображення у змісті спеціальної анкети (табл. 9). Перша група питань анкети співвідноситься з рівнем фізичної культури учнів; друга – з культурою спілкування; третя – з розвитком творчих показників; четверта – з показниками духовного розвитку (рівня свідомості).

Розвиток інтелектуальної сфери має бути відображений у рівні успішності учня за його навчальною діяльністю, а кількісною мірою при цьому є об'єктивні шкільні оцінки.

Етапи проведення методики «Колос». Оцінка гармонійного розвитку учнів може проводитися у взаємодії шкільного психолога (психологічної служби) і класних керівників (кураторів) на початку та наприкінці навчального року. Можливе також проведення методики раз на рік.

Перший етап включає в себе підготовчу бесіду з учнями, заповнення оцінкового аркуша анкети (табл. 9) прізвищами учнів класу та подальше тиражування анкет.

Під час підготовчої бесіди більше уваги приділяється питанню самопізнання, що є передумовою самовдосконалення особистості. У цікавій формі дітей ознайомлюють із перевагами та можливостями гармонійно розвиненої людини, активізуючи в них прагнення до самовдосконалення. Акцентується увага на тому, що ми всі разом здатні допомогти один одному побачити свої сильні та слабкі сторони. Це конкретизує наші подальші зусилля по самовдосконаленню особистості.

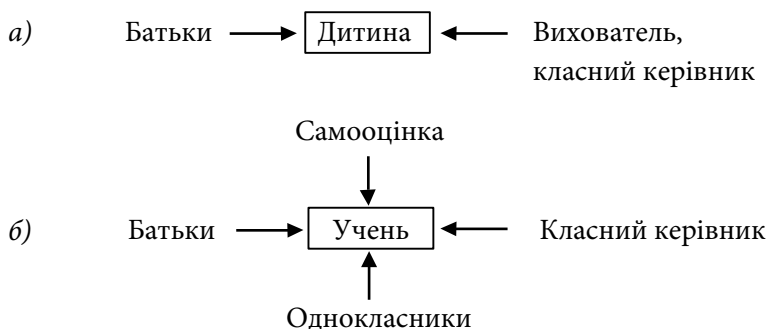

Рис. 5. Принцип комплексної оцінки розвитку дітей:

- а) у дошкільному закладі та початкових класах;
- б) у середніх і старших класах.

На другому етапі учням класу (групи) роздається анкета з прізвищами однокласників, в якій вони оцінюють рівень фізичної культури (як свій, так і інших), окреслюючи одну з чотирьох літер напроти кожного прізвища. Коли оцінювання за I розділом завершено,

переходять аналогічно до II розділу – культури спілкування, потім до III – творчого розвитку та IV розділу – духовного розвитку.

Таблиця 9

Анкета для комплексної оцінки гармонійного розвитку дітей

I	А. Дотримується 3-х правил здорового способу життя: 1) активно займається фізкультурою, спортом; 2) зміцнює здоров'я загартуванням чи іншими способами; 3) не має шкідливих звичок. Б. Дотримується двох названих правил. В. Дотримується одного з названих правил. Г. Не дотримується жодного правила здорового способу життя.
II	А. Завжди ввічливий, сприяє покращенню взаємин у класі. Б. Здебільшого ввічливий. В. Здебільшого неввічливий. Г. Не контролює проявів грубості, злості, роздратованості.
III	А. Творчо, з натхненням виконує будь-яку справу. Б. Творчо займається лише тією діяльністю, до якої має здібності. В. Рідко включає елементи творчості у свою діяльність. Г. Виконує будь-яку справу механічно, без творчої ініціативи.
IV	А. Піклується про людей, тварин, рослин, природу. Б. Піклується про людей або природу. В. Піклується тільки про окремих людей або тварин. Г. Піклується тільки про себе.

Таблиця 10

Оцінковий аркуш анкети

№	Ім'я учня	I	II	III	IV
1		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
2		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
3		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
4		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
5		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
6		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г
7		А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г	А Б В Г

Так само на батьківських зборах анкету заповнюють батьки, оцінюючи тільки свою дитину, а також класний керівник (вихователь, куратор), оцінюючи всіх учнів класу (групи).

Розвиток інтелектуальної сфери оцінюється за показниками успішності учня (за середнім арифметичним).

Оцінювання та фіксація діагностичних даних. Принцип оцінювання, застосований у методиці, ґрунтується на кваліметричному підході. Кожна з літер, що окреслюється в анкеті, дорівнює певному балу: А – "12", Б – "9", В – "6" і Г – "3". Відповідно оцінка 12 балів вважається свідченням високого рівня; 9 балів – вище середнього; 6 балів – середнього і 3 бали – низького рівня прояву духовного потенціалу в поведінці особистості. Кожний учень набирає певну суму балів, яка вираховується за принципом середнього арифметичного.

Для фіксації діагностичних даних і виявлення динаміки розвитку учнів використовують форму підсумкової картки (табл. 11).

Один зразок картки зберігається у класного керівника, вихователя, куратора (психолога), а другий разом із табелем роздається для ознайомлення учням і батькам.

Таблиця 11

Підсумкова картка з результатами показників розвитку школяра

Показник розвитку:	Клас:	5-й		6-й		7-й		8-й		9-й		10-й		11-й	
	№ зрізу:	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2
Духовний розвиток															
Творчий розвиток															
Успішність															
Культура спілкування															
Фізична культура															

До картки заносять результати контрольних зрізів у 1-му та 2-му півріччі кожного навчального року. Завдяки стислості та інформативності даних підсумкова картка є універсальним довгостроковим документом, який здатний забезпечити наступність між дошкільним закладом, початковою, середньою та старшою школою.

Використання методики «Колос» у діяльності керівника школи. Ефективність управлінської діяльності керівника школи залежить, з одного боку, від його вміння визначати стратегію розвитку навчального закладу, накреслювати стратегічну мету та завдання, а з іншого – вирішувати сьогоденні проблеми, підтримувати сприятливий психологічний клімат як у педагогічному, так і в учнівському середовищі. За умов використання методики комплексної оцінки стратегія розвитку школи набуває конкретизації, допомагає спрямувати освітню діяльність на розвиток особистості учня й учителя. Отримані результати особистісного розвитку учнів виконують функцію зворотного зв'язку між метою діяльності школи та рівнем її досягнення. Загальний показник розвитку учнів школи складається з окремих показників розвитку учнів кожного класу та заноситься до карти розвитку учнівського колективу школи (табл. 12).

Таблиця 12

Узагальнена карта розвитку школярів покласно:

Загальний показник розвитку учнів школи:														
7,4			8,0			8,8			8,2			8,4		
11-а клас					11-б клас					11- в клас				
7,8	8,4	8,6	8,0	7,8	6,2	7,8	8,0	7,6	6,6	7,4	8,6	8,4	9,8	9,4
·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·	·
1-а клас					1-б клас					1- в клас				
7,4	6,0	6,8	5,2	4,8	5,2	6,2	6,4	6,2	6,4	5,4	8,0	8,2	9,8	8,6

Наступний крок у процесі управління навчальним закладом полягає у плануванні заходів, які сприятимуть підвищенню показників розвитку учнів кожного класу. Таким чином реалізуються основні етапи системного управління: визначення мети, планування та корегування навчально-виховного процесу на основі зворотних результатів (рис. 6).

Впровадження методики «Колос» сприяє не тільки упорядкуванню діяльності навчального закладу, але й підвищенню мотивації всіх учасників навчально-виховного процесу.

Рис. 6. Принцип застосування методики «Колос» у моделі управління освітнім процесом загальноосвітньої школи.

Упровадження методики дає змогу планувати навчально-виховну роботу диференційовано для кожного класу (учня) з огляду на реальні потреби фізичного, емоційно-вольового, інтелектуального, творчого та духовного розвитку школярів, а це, в свою чергу, позначається на їхньому ставленні до школи, процесу навчання взагалі.

Наведені підходи дозволяють використовувати комплексну оцінку і як засіб вимірювання ефективності діяльності вчителів. У творчого вчителя, який спрямовує дітей на особистісне зростання, показники гармонійного розвитку учнів будуть підвищуватися. На основі цього керівник навчального закладу може здійснювати стимулювання педагогічних працівників. Практика показує, що крім учнів, до оцінкового аркуша анкети також можна заносити прізвища вчителів (у разі їхньої згоди), що значно підвищує інтерес учнів до особистості вчителя, зменшує рівень авторитарності в стосунках.

Проблема активізації особистісного і, особливо, духовного розвитку вчителя вимагає нині особливої уваги, оскільки на відміну від учнів, вчитель має сам турбуватися про свій фізичний стан, самостійно шукати засоби емоційної підтримки та підвищення культурного, духовного потенціалу. У зв'язку з цим школа має забезпечити для вчителів сприятливі матеріально-технічні умови розвитку. У світовій практиці це реалізується через надання до послуг педагогічних працівників спортивного та тренажерного залів, комп'ютерного класу з мережею інтернет, проведення спортивних змагань, КВК, концертів, свят творчості, пізнавальних візитів до інших навчальних закладів тощо.

Таким чином авторитарні риси жорсткої управлінської системи набувають гуманістичного змісту, орієнтують усіх учасників навчально-виховного процесу на розвиток особистості як учня, так і вчителя.

Використання результатів комплексної оцінки в роботі заступника директора. Впровадження методики надає роботі завуча конкретності, сприяє її оперативності. Якщо раніше завуч з виховної роботи здійснював свою діяльність на основі власної інтуїції та фактів правопорушень школярів, то тепер він отримує можливість завчасно побачити ті проблеми класу, які тільки виникають. Низький показник розвитку учня в певній сфері життєдіяльності є індикатором проблеми, що тільки народжується.

Оперуючи даними комплексної оцінки, завучі з навчально-виховної та наукової роботи мають можливість перевіряти ефективність проведених заходів, спрямованих на розвиток учнів певних класів. На основі діагностичних даних завуч має змогу диференційовано планувати подальші психолого-педагогічні заходи, спрямовані на покращення результатів розвитку учнів кожного класу школи.

Через півріччя повторний діагностичний зріз дозволить зробити висновки про ефективність проведених організаційних заходів. Завданням завуча є складання узагальненої карти розвитку учнів покласно. Карта складається раз на рік чи на півріччя і дозволяє координувати розрізнені зусилля всіх учасників навчально-виховного процесу (у тому числі батьків, оскільки вони також приймали участь у діагностуванні).

Завдяки використанню даних, отриманих на основі комплексної оцінки, педагогічні наради в школі набувають конкретності та цілеспрямованості, оскільки психолого-педагогічний склад закладу краще усвідомлює спільну мету і має можливість спостерігати конкретні результати досягнення мети діяльності школи.

Використання результатів комплексної оцінки в роботі шкільного психолога. На жаль, робота шкільного психолога в сучасних умовах нерідко позбавлена систематичності. У великій школі діяльність психолога базується на функції "швидкої допомоги", адже один шкільний психолог може досить ефективно працювати, охоплюючи своєю діяльністю 2–3 класні паралелі. У разі збільшення клієнтів (учнів, батьків, вчителів) ефективність роботи суттєво знижується.

Використання комплексної оцінки в цьому випадку дає значні переваги. Згідно з принципом розвитку, людина (свідомо чи безсвідомо) прагне до самовдосконалення, до розширення власних можливостей. З цієї точки зору розроблена методика створює сприятливі умови для саморозвитку особистості.

Знаючи свої сильні та слабкі сторони, учні природно прагнуть до самовдосконалення, що значно полегшує досягнення мети психологічної роботи. До того ж, зміна ставлення вчителів до потреб розвитку учнів сприяє і позитивізації ставлення школярів до навчання. Як наслідок, покращується психологічна атмосфера в учнівському та в педагогічному колективах. Отримані результати дають змогу школярам скорегувати самооцінку та визначити за допомогою психолога чи класного керівника програму власного самовдосконалення. Наступний діагностичний зріз визначає ефективність обраних методів і докладених школярами зусиль.

На основі результатів комплексної оцінки психолог, маючи конкретні результати розвитку дітей, формує групи для проведення з ними спеціальних психологічних тренінгів, бесід чи занять з метою підвищення їхнього духовного потенціалу, творчого рівня, культури спілкування чи фізичної культури. Надалі обмін отриманою інформацією на

семінарах, зустрічах і конференціях з практичними психологами освітніх установ дає змогу порівняти ефективність психологічних заходів.

Використання результатів комплексної оцінки в роботі класного керівника. Впровадження методики значно конкретизує і роботу класного керівника. Перш за все, це стосується формування колективу класу. Найчастіше, клас розподілений на кілька активних осередків і учнів, які до них не увійшли. Більш повільні типи – флегматики та меланхоліки – традиційно залишаються осторонь шкільного життя та уваги вчителів. Також, нерідко, учні сприймають як несправедливість авторитарність призначення вчителем формальних лідерів класу. Проведення комплексної оцінки активізує механізм учнівського самоврядування та надає можливість висловитися кожному учню, не боячись, що його думка буде засуджена більшістю. Учень, який отримав найвищу сумарну оцінку, може по праву зайняти місце лідера класу. Його помічниками стають лідери з 5 основних напрямів. Кожен із лідерів визначає кінцевий результат своєї діяльності (найвищий бал, якого зможе досягти клас за певною сферою), накреслює план заходів, які дозволять досягти запланованого результату (рис. 7), і, таким чином, керує певним напрямом роботи в класі.

Наприклад, лідер фізичної культури організує спортивні змагання, турніри. Лідер спілкування сприяє підвищенню культури спілкування в класі, організовуючи культурні заходи, зустрічі з цікавими особистостями. Лідер інтелектуальної сфери оформлює стенди, на яких містяться задачі, ще не вирішені людством, організує КВК у класі та за його межами.

Лідер творчості організує виставки та свята творчості у класі. Лідер духовності очолює проекти духовної допомоги потребуючим, організує перегляд високодуховних відеофільмів, запрошує на зустрічі високодуховних особистостей та ін.

Загалом, кожен із лідерів класу докладает зусиль до підвищення рівня розвитку однокласників. Ці зусилля будуть помітні через півроку завдяки наступному зрізу комплексної оцінки. І при пасивному ставленні до справи місце лідера за справеливістю посяде переможець.

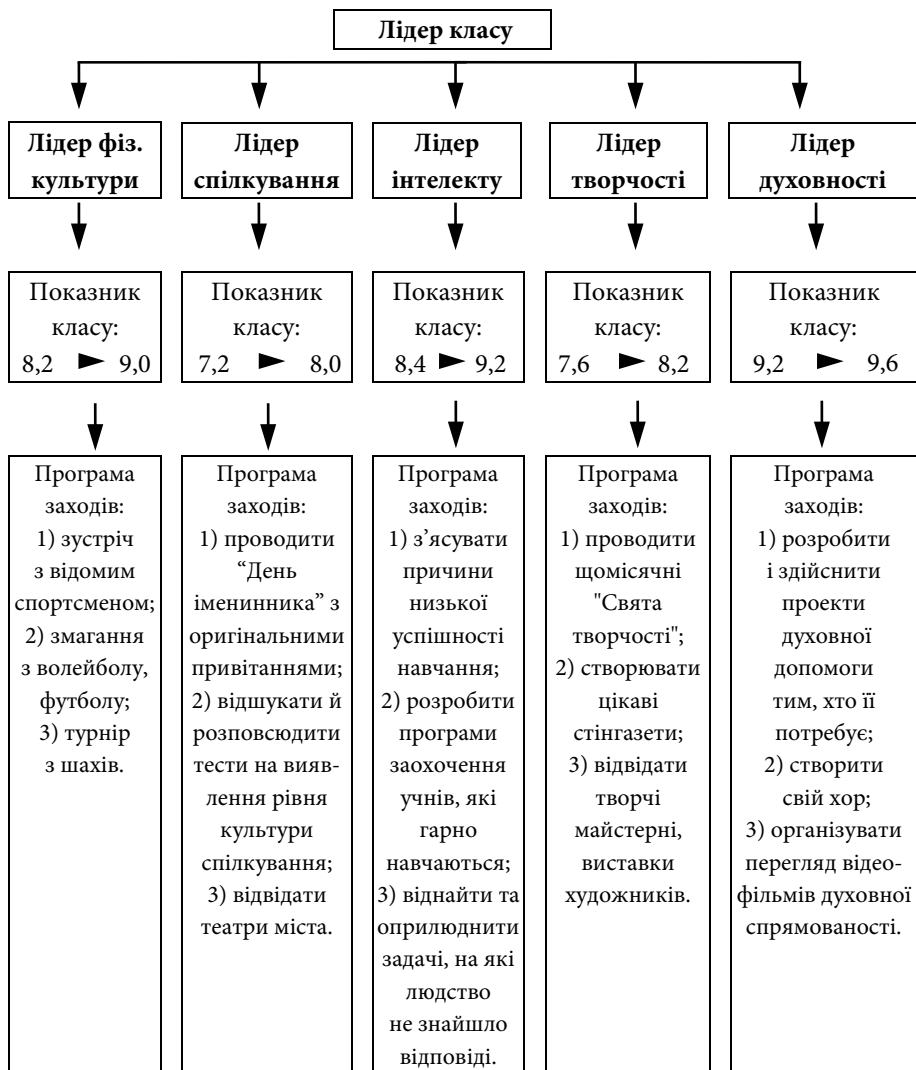

Рис. 7. Принцип учнівського самоврядування, реалізований на основі методики «Колос».

Перший зріз комплексної оцінки може мати недостатню об'єктивність, оскільки деякі учні можуть завищувати оцінку собі та своїм друзям. Однак у такому випадку необ'єктивно обраний лідер окремої сфери з часом засвідчить свою невідповідність посаді, що в подальшому змусить учнів об'єктивізувати самооцінку та своє ставлення до інших.

За відгуками психологів, педагогів, батьків та учнів впровадження методики сприяло активізації процесу духовного розвитку молоді, оптимізувало управлінську діяльність у закладі, поглибило гуманізацію освітнього процесу.

Ефективність проведення методики «Колос» значно зростає за умов комп'ютерного забезпечення цього процесу, коли для занесення даних використовуються не паперові анкети, а спеціальні електронні бланки. Тоді інтеграція та підрахунок результатів здійснюється за допомогою нескладних комп'ютерних програм.

5. НАПРЯМКИ ЕКСКУРСІЙНИХ ПРОГРАМ ДЛЯ УЧНІВ

Для розвитку свідомості дітей, які вивчають інтегрований курс «Людина. Родина. Світ», активізації творчих мрій і задумів, здійснення допомоги у виборі професії доцільно залучити їх до вивчення загальнолюдських надбань у сфері культури, мистецтва, науки. З цією метою на початку року доцільно скласти комплекс цілеспрямованих екскурсій до музеїв, виставкових залів, де діти можуть зустрітися зі справжніми митцями та професіоналами у різних галузях.

Спрямованість екскурсій має враховувати вже наявні інтереси дітей. У таблиці 13 наведено приклад маршрутної схеми комплексу тематичних екскурсій. Також відвідування концертів, спектаклів, поетичних вечорів допоможе емоційно наповнити шкільне життя. Результат проведення цих заходів може проявити себе одразу, а може – через тривалий час, що залежить від індивідуальних особливостей дітей та їхнього попереднього ставлення до заходів. Завчасне ознайомлення учнів з річним планом екскурсій значно сприяє більш усвідомленому ставленню, виникненню відчуття причетності, зацікавленості творчого настрою.

